

Михаило ЗЕЧЕВИЋ*

ЗЛО КАО ИСТОРИЈСКА КОНСТАНТА У ПОСЉЕДЊЕМ СТВАРАЛАЧКОМ ЦИКЛУСУ МИОДРАГА БУЛАТОВИЋА

УВОД

Овај рад има за циљ да приближи сличности и разлике у традиционалном разумијевању зла у дјелима црногорских писаца старијих епоха и зла као једне од централних тема у наративној прози Миодрага Булатовића. Нагласак је стављен на посљедњи стваралачки циклус овог писца јер је ту и најочигледнија различитост у схватању и разумијевању Булатовићевог доживљаја зла у односу на његове претходнике. Од стране критике овај писац је препознат по комплексном и сасвим новом приступу проблемима савременог друштва, али и историјски наслијеђеним вриједностима. Творац низа антихероја, пјесник биједе, људске несреће и подземља, Булатовић као да није вјеровао у идеале и друштвеном нормом наметнуте вриједности. Његово превредновавање традиционалне етике, али и етике савременог западног друштва, обично је било у функцији разоткривања и детронизације, а увијек у настојању да се поетски у средиште читалачке пажње смјесте они које је само друштво одбацивало, негирајући постојање врлине и добра у отпадницима. Стога се и у оквиру ове теме – теме зла у прози Миодрага Булатовића, као уосталом и код готово свега везаног за поменутог писца, отвара низ питања на која није лако понудити једноставан и једнозначан одговор. Комплексност Булатовићевог лирског доживљаја зла захтијева многе одговоре, од којих се као први намеће увид у традиционалну етику балканских простора и пишчев однос према њеним нормама. Такође је нужно поменути књижевне претходнике овог писца, те њихов однос према злу у човјеку и око њега.

---

* Мр Михаило Зечевић, Службени лист Црне Горе

Пратећи Булатовићеве тематске кругове, међутим, тешко да бисмо само с увидом у традиционалне етичке норме могли да тумачимо цјелокупну наративну прозу овог писца, јер посљедњи тематски круг захтијева и увид у душу савременог човјека западне цивилизације 20. вијека. Истовремено, књижевни канон по којем је Булатовић препознатљив у посљедњем тематском кругу доживљава видну трансформацију, укључујући у себе веома широк корпус херметичких симбола, затим познавање историјских, религијских, идеолошких и политичких прилика у временском распону омеђеном пишчевом садашњицом и библијском перспективом.

Уз то нужно је и познавање историје умјетности, посебно књижевности и сликарства. На крају, иако је Булатовићу својевремено замјерано да му недостаје мисаона дубина, његова критика друштва и друштвених односа савременог свијета, испоставља се као озбиљна опомена и не само данашњим генерацијама, а њега самог сврстава у ред оних малобројних словенских писаца и мислилаца, који су се одважили да превреднују друштвене оквири за које се данас каже да немају алтернативе.

ТРАДИЦИЈА

Традиционално разумијевање зла у Црној Гори представља синтезу хришћанских и платонистичких и још више аристотелевских етичких учења. Дио хришћанске етике заснован на манихејским учењима биполарности и оличен у схватању постојања два божанства: једног које је еманација добра и врлине и другог оличеног као врховника ђавољег царства гријеха и злочина вуче поријекло још из Заратрустрине филозофско-религијске мисли. Наиме, зло је у традиционалној представи источног хришћанства увијек било атак на живог Бога, правду и врлину, више него на самог човјека. Ови ставови још више су ојачали исламизацијом балканских простора, јер је мухамеданска вјера античку мисао сублимирала у схватање правде и добра као ректификаторних. Ретрибутивна правда ислама, чије контуре налазимо још у старозавјетним списима, а потпуно формиране већ у Курану, заснивала се на појму добра које може бити и бива постигнуто само укидањем неправде, уништењем извора зла, дакле, оног што је нарушава по сваку цијену. Сентенца „Око за око, зуб за зуб” најбоље и најогољеније осликава овакво схватање права и правде. Нажалост, ово исто начело, неријетко погрешно схватано, представљало је само себи циљ, а не механизам који би водио добру. Препрека за овакав радикалан одговор на зло није била ни када се са њим (злом) обрачунавало истим средствима и истим поступцима у којима је и оно само било препознато. Но, оваква етика која је просуђивала свако људско дјело са ста-

новишта вјере, божанске правде и појединачног чина, у историјском контексту, показала се дуго времена једином могућом на овим просторима и широко прихваћеном међу свим религијама и народима на простору Црне Горе. То аристотеловско учење етике врлине садржано посебно у „Никомаховој етици”, ипак је извор свих зала видјело не ван човјека, у околностима које су га окруживале, већ искључиво у духу Аристотелове мисли о мноштвеном свијету, у самом човјеку. И збиља, на овим просторима, увијек је постојао осјећај за суптилно уважавање комплексности људске мотивације, чему је најбољи доказ и живи споменик сачувана норма обичајног права. Гарант правде и заштитник појединаца који су се упустили у обрачун против препознатог зла увијек је био колектив. На заједници је било да обезбиједи да се казна спроведе уз потпуно поштовање моралних императива, али и да буде гарант олакшица односно оптерећења уколико изостане адекватан одговор појединца. Тако се као повратни и контролни механизам који успоставља правила игре објављивала дистрибутивна правда комуне.

Зло је стога овдје, за разлику од многих других средина, увијек било препознато, било у самом чину, или пак у мишљењу или говорењу. Такође, зло готово никад није било мистификовано нити је иједан људски поступак могао бити амбивалентан, односно схваћен и као добро и као лоше дјело, нити дијелом једно а дијелом друго. Појам зла у актуеном културном обрасцу произишао је и произилази из религијске детерминисаности, макар она била на нивоу декларативног, затим наслијеђеног етичког кодекса те на крају субјективног доживљаја колективног односа према самом чину. Другачија правила нијесу важила ни за писану ријеч, што не треба ни да чуди јер су саставни и кохерентни дио Аристотеловог етичког система, поред осталих, чинила и дјела „Реторика” и „О песничкој умјетности” на чијим постулатима се развијала цјелокупна хришћанска књижевност па и наша. Свједочи нам о томе и проза и поезија Петра I и Петра II Петровића Његоша, Стефана Митрова Љубише, Марка Миљанова Поповића, Михаила Лалића, али и дјела њихових књижевних наследника, посебно наративна проза Миодрага Булатовића. Ово све износимо да бисмо схватили структурне механизме који су одређивали и генерално трасирали Булатовићев лирски дискурс. Још да додамо да је традиционални однос према злу можда најдуже и најбоље очуван управо у православној словенској традицији, за разлику од западноевропске која је прве модификације традиционалне хришћанске мисли доживјела кроз ријеч Томе Аквинског, Светог Аугустина, и многих других средњовјековних филозофа и теолога, а нарочито кроз Декартов филозофски систем. Картезијанска подјела на дух и тијело послужиће за формирање темеља

данашњег система вриједности заснованог првенствено на Кантовој лутеранској матрици. Управо у сусрету с таквом етиком, и за наше појмове помјереним доживљајем зла и добра, мане и врлине, Булатовићева умјетничка имагинација избачена је из равнотеже лирске гротеске и прерасла у посљедњим дјелима у критику западног схватања добра и зла – политичку гротеску. За овог нашег писца превише је било уско и грубо схватање гријеха, неправде и коначно зла чак и у традиционалном црногорском моралу, а камоли у свијету категоричког императива, гдје је нашао исувише примјера да је жртва успостављеног морала било човјекољубље, људска доброта и можда више од свега право на побуну, на мијењање постојећег стања.

Но, механизам по којем се зло дефинише није исти као и механизам по којем се човјек одређује према самом злу. Такође, разлике између традиционалног односа према злу и односа који препознајемо у дјелу Миодрага Булатовића су очигледне. Ако је проза старијих писаца садржавала образце произишле из једне видно старозавјетне перспективе, поетско дјело Миодрага Булатовића нуди примјере много суптилнијег и рафиниранијег понашања новозавјетног етичког система.

Наиме, по својој суштини старозавјетни корпус нуди низ прича о страдањима, трпљењу зла и све ради славе која појединца који се супростави очекује на крају. „Око за око зуб за зуб” је максима којој не постоји алтернатива и врхунац људског односа према злу је његов покушај да га укине. При том се злочином само по себи не сматра насиље које проистиче као одговор на злочин, већ као једини адекватан одговор. Даље, слиједећи овај образац, трпљење зла је одговор на пад у гријех и као такво представља казну. Идентичан образац на којем се структурира књижевно дјело и одређује према злу препознајемо као преовлађујући у дјелима Петровића и уопште у епској поезији тога доба. Награда која припада оном ко побиједи зло је сагласно старозавјетном образцу једнако велика као и зло које је побијеђено.

У црногорским оквирима тек с Марком Миљановим Поповићем долази један нови талас одређења човјека према сваком појединачном чину гдје се он не процјењује само с позиције оног ко трпи већ и оног ко врши зло. Збирка „Примјери чојства и јунаштва” је донијела у пуном обиму новозавјетно искуство уздржавања као мјере људске моралности и људског одговора на изазов опојности гријеха. Ново писмо је децидно прописало образац уздржаности, трпљења као модел за искупљење. Слава припада оном ко истрпи, а једнако и награда која је увијек или претежно садржана у светачком ореолу. Но и Марко Миљанов остаје на традиционалним по-

лазиштима, да је зло побједиво, да је, иако човјеков пратилац, оно, ипак, само сјенка слабих јунака и лоших људи.

Чак и Лалићева проза нуди обиље образаца по којима је зло садржано у људским дјелима могуће побједити и заправо једини начин да му се човјек супротстави је активно дјеловање против оних јунака који су му потпуно предати. Ипак, између Марка Миљанова Поповића и Михаила Лалића постоји једна огромна разлика у схватању зла као категорије. У садејству моралних норми сваког појединца и тачно одређене животне ситуације настају добра – праведна или лоша – зла људска дјела. Ван контекста одређене ситуације и одређеног простора, као и ликова који им припадају, зло као категорија у традиционалном поимању не постоји. И док је код Марка Миљанова Поповића присутно то традиционално схватање да је зло чињење ствар слободе људске воље и да сходно томе тамо најбоље може бити и побјеђено, дакле у самом човјеку, Михаило Лалић по први пут износи виђење да је зло садржано у самом друштву, дакле, ван појединца. Људски избор је често, по мишљењу Лалића, случајан, изнуђен, а зло је категорија која као и осјећај за правду, правичност и лијепо прати цијели људски род, још од његових исконских почетака. „Рим прије, Рим послје”, као мото „Хајке”, управо садржи овакво одређење зла као трајне категорије, подразумијевајући под Римом установљене и нераскидиве обрасце друштвене структуре у којима је садржано између осталог и само зло, све оно што одређено друштво у неком свом, не увијек схватљивом, ходу прави од појединца или што га тјера да ради другим људима. Везујући настанак таквог зла међу људима за коријене савремене државе, права, писаних норми, те савремене нације и наслијеђеног европског, прије свега хришћанског морала, Лалић нехотице први уводи на мала врата савремено виђење човјека не само као носиоца зла већ и као његове жртве било да злочин врши на основу слободног или наметнутог избора. Зло је одредница свих прошлих, садашњих и будућих времена, а само захваљујући свијести појединца и његовој савјести, оно што смо натјерани да урадимо одбацујемо по цијени властите егзистенције или извршавамо у неком мањем или већем обиму. Лалић своје јунаке управо на такав начин и структурира, одређујући степен њихове личне „анимализације” у оном проценту који одговара злу које су у стању да почине.

Управо као да је Лалић романом „Хајка” био најави једног другог великог писца – Миодрага Булатовића и његовог књижевног дјела које је готово у цјелости посвећено феномену зла међу људима. Но, зло је за Булатовића не више један од сегмената људског друштва већ његов главни, опредјељујући и историјски детерминисан процес који развој човјечанства усмјерава и води непредвидивим стазама антихуманизма. Књижев-

ни опус Миодрага Булатовића заправо чини заокружену цјелину, на чијем почетку и крају се налазе готово истовјетне поруке. Иако у првој фази свог стваралаштва обрађује нама блискије теме и саму радњу смјешта у, овдашњем читаоцу, јасан и препознатљив контекст балканске забити, Миодраг Булатовић свој прави и дијелом наслијеђени однос према теми зла не мијења ни када за позорницу својих романа бира западноевропске велеграде. А тај концепт свог виђења зла међу људима у овог писца је веома карактеристичан и препознатљив. Зло је историјска категорија, оно је одавно престало да зависи од човјека и само креира историјске процесе, међуљудске односе, однос према прошлом, садашњем и будућем. Зло је међутим препознатљиво по свом печату и засновано је на људској немоћи да одоли искушењу вјере, нације, искушењу великих идеја, идеологија, политике, новца, а прије свега искушењу моћи и посједовања. Сваки вид посједовања, било да је човјек посједник или да њега самог посједује неко други представља пад у гријех јер прихватање и једне и друге солуције значи пакт са ђаволом.

ПИШЧЕВ ОДНОС ПРЕМА ЕТИЧКИМ НОРМАМА

Булатовићево књижевно дјело данас наука сагледава из перспективе цјелине која, ипак, показује извјесну ужу тематску сродност одређених дјела. За збирку приповједака *Ђаволи долазе* критика је истакла да садржи у себи клицу свих касније написаних дјела¹. У њој су приче о људским, несрећним судбинама, о ликовима који су сведени на ниво карикатуре „које када су и страшне, са ужасом изазивају и сажаљење”². Те ужасне људске судбине Булатовић види у перспективи несрећног одрастања, у ратним приликама или у полусвијету подземља. Поменута збирка приповједака се тако схваћена чини подједнако блиском свим каснијим дјелима овог писца. Биједа и зло које прати његове јунаке Булатовићу су, ипак, тешко прихватљиви и у контексту схватања о људском усуду, тако карактеристичном за скоро хоризонталну друштвену структуру балканских простора, у којима налази инспирацију за своје књижевне теме. По природи идиоритмик, стасао као сироче у времену комунистичких писаца – кенобита, ратника и побједника, Булатовић је пред собом имао три могућа пута, да се препусти матици соцреалистичког реализма, односно врати неколико корака назад – вриједностима завичајног круга или да

¹ Љубиша Јеремић, *Миодраг Булатовић у српској књижевности*, Ступови, Младост, ЈП ЦИД, Андријевица, Београд, Б. Поље, 1997, стр. 15.

² Александар Илић, *Саздајти ноћ*, Поговор сабраним дјелима М. Булатовића, Пролета, Београд, 1983, стр. 249.

навуче на себе бијес одбијањем да прихвати наметнуте истине и циљеве. Но, овај писац није имао превише књижевничке наклоности ка спекулативном, односно његову умјетничку душу испуњавала је, осим безграничног лиризма, она ријетка склоност ка емпиризму, ка доживљеном, виђеном и превреднованом са становишта правде, идеала, врлине... И зачудо, та Булатовићева призма омогућавала му је да ствари види другачије, видио је сјенке, мрље, гријех, порок и зло и у оним јунацима, оним догађајима и оним истинама који су биле проглашене за свете. Истовремено, чак и тамо гдје су људи видјели самог ђавола Булатовић је успијевао да пронађе бар трунку човјечности, клицу доброте и натјера читаоца да у себи пронађе искру самилости и према таквим ликовима. Рекли смо већ, по природи је био идиоритмик, дакле, један од оних којима склоност ка писању није природни дар, Булатовић није био ни писац класичне форме, поштовалац лијепог канона нити писац који је волио да се угледа на друге. Као и сви идиоритмици, самотњаци, имао је један други дар, наклоност ка другој умјетности – сликарству. И тај дар, силином генија избио је на површину у оној умјетничкој форми која му је једина била преостала. Булатовићева дјела су структурирана на начин како то раде сликари. Велика сликарска форма, препуна симболике, емпиријска по својој суштини, она која не нуди одговоре већ само поставља питања, изронила је на почетку у Булатовићевој прози као лирска гротеска.

Та лирска гротеска најизразитија је у првом тематском кругу овог писца, који чине приповијетке *Вук и звоно* и роман *Црвени ђеџао леџи према небу*. У овим дјелима налазимо „разорне и огњене мирисе завичаја”³; једну познату средину одређену традицијом у њеним најбитнијим елементима. Но, та балканска забит цивилизацијски је ограничена и не даје, чак и не нуди, никаква рјешења која би човјека спасила од понижења и несреће која се показује као неумитан људски пратилац. Патња се превазилази доношењем патње другима. Зло рађа зло. Свијет као да функционише по старобиблијским обрасцима који не познају механизам милости. „Зло се доживљава као антрополошка константа”⁴, а људи у својој „неостварености негују склоност ка страдању, патњи, самоозлеђивању...”⁵ Ликови су представљени претежно карикатурално и лирски гротескно. Булатовићеви јунаци су сасвим другачији него код његових прет-

³ Јован Делић, *Булатовићева ђавољијада*, Политика, 28. мај 1983.

⁴ Александар Илић, *Саздајти ноћ*, Поговор сабраним дјелима М. Булатовића, Промисла, Београд, 1983, стр. 253.

⁵ Љубиша Јеремић, *Миодраг Булатовић у српској књижевности*, Ступови, Младост, ЈП ЦИД, Андријевица, Београд, Б. Поље, 1997, стр. 21.

ходника. Нема у њима хероизма, љепоте, нема принципа и оно што је можда најбитније за њих – нема наде. Сасвим супротно традиционалној етици сублимираној у пословици: „У добру се не понеси, а у злу се не понизи”, Булатовић јунаке бира с крајњих тачака Аристотелове скале, добро знајући да је врлина смјештена на средини подједнако удаљена од својих пренаглашења.

Сљедећу фазу обиљежили су романи *Херој на мајарцу* и *Рајн је био боли*. Булатовић пише о судару цивилизацијских начела два свијета, паралелно описује западног човјека, истина као окупатора, и „гротескни свет балканске касабе”⁶. Ратна тематика освијетљена је на један нов и потпуно необичан начин. „Писац пародира соцреалистичке каноне херојске ратне литературе”,⁷ пишући о времену окупације, о позадини лишеној херојства, морала и идеала. Рат се изједначава са порнографијом, а пренаглашена еротска димензија дјела упућује на један сасвим нов доживљај времена страдања. Шокантно се постиже „дехероизацијом и детронизацијом”⁸, а у први план избија револуционарни и ратни антихерој. Идеали и једног и другог културног наслеђа, западноевропског и источноевропског, римског и византијског, бивају бачени у блато јер се показују недораслим злу с којим се сусрећу. Већ смо рекли да је Булатовић изабрао гротескни канон као образац за структуру своје наративне прозе и то на први поглед дјелује помало чудно: као новина неприлагођена балканском, а поготово црногорском духу, као помодарско претјеривање, далеки хоризонт лирске фантастике и неетичка категорија супротстављена наслијеђеном. Јер, гротеска је релативно ријетка и у сликарском, а поготово књижевном наслеђу црногорских простора. Гротеска, као стара и претхришћанска умјетничка форма, чији коријени се назире у праскозорју савремене западне цивилизације, Булатовића је привукла јер је нудила оно што је класични умјетнички канон саздан на Аристотеловој и Платоновој мисли и хришћанској догми давно укинуо. Хришћанска мисао која је знала само за дух и тијело (узгред, тијело је увијек било у другом плану као љуштура без сопственог предзнака), те разрада исте и коначна подјела у Декартовом филозофском систему забрањивала је да се у људском, животињском и биљном, као и у свијету предмета садржава ишта више осим форме. То инсистирање на строго естетском доживљају материје, лишеном етичког садржаја, гротеска као старији умјетнички израз ни-

⁶ Љубиша Јеремић, *Миодраг Булатовић у српској књижевности*, Ступови, Младост, ЈП ЦИД, Андријевица, Београд, Б. Поље, 1997, стр. 23.

⁷ Јован Делић, *Булатовићева ђавољијада*, Политика, 28. мај 1983.

⁸ Јован Делић, *Булатовићева ђавољијада*, Политика, 28. мај 1983.

је познавала и увијек је у себи крила одраз старог сјаја једног свијета који је опстојавао на комплексности многобоштва, јединства супротности, доброте и зла неограничених обликом, у данашњем смислу нетрадиционалним симболима те неразлучности истинитог, лијепог и доброг од лажног, ружног и злог. Пред Булатовићем се урасла стаза гротескног кано-на лагано откривала са сваким новим дјелом и он је у последњим остварењима сигурно ходао путевима прастарих узора, којима се прије њега усуђивало да крене врло мало великих умјетника, било сликара било пјесника. Његова гротеска је тако упоредо постајала колико естетичка толико и етичка форма, која није признавала подјелу на дух и тијело, на добро и зло, на ружно и лијепо, на признато и непризнато.

„ЉУДИ СА ЧЕТИРИ ПРСТА”, „ПЕТИ ПРСТ” И „GULLO GULLO”

У том смислу треба тумачити и последња остварења Миодрага Булатовића: „Људе са четири прста”, „Пети прст” и „Гуло Гуло” – који се издвајају као посљедња тематска цјелина. Могуће одговоре на питања о историји и судбини „целе европске цивилизације и њеног глобалног смисла”⁹, Булатовић је потражио тамо гдје су одговор очекивали и милиони источноевропских емиграната. Он је у овим дјелима проговорио о једном свијету у којем до тада писци, поготово наши, нијесу налазили инспирацију. Окренуо се „тим, у епици маргинализованим темама и релативно лако заобишао конвенционална ограничења (...) реалистичке прозе”¹⁰. Емиграција, као наднационални миље, а посебно емигрантско подземље, показали су се више него подстицајни за описивање. Тај одвојени или боље рећи подвојени свијет, о којем пише Миодраг Булатовић, живи ван себе и свог природног бића, нити је дио стварности нити се може негирати његово постојање.

Када је ријеч о овим дјелима, битно је издвојити неколико важних црта које захтијевају детаљнију елаборацију, што је уосталом и тема овог рада. Прва група питања односила би се на простор, вријеме и људе које Булатовић описује. Друга велика група питања везана је за начин и умјетнички поступак на који писац уобличава ове своје романе. На крају, Булатовић у емигрантском триптиху одређује и своје виђење свијета, коначним превредновањем цијелог метафизичког корпуса на хришћанству одгајаног појединца. „Булатовићеве алузије сежу (...) до самих почета-

⁹ Љубиша Јеремић, *Миодраг Булатовић у српској књижевности*, Ступови, Младост, ЈП ЦИД, Андријевица, Београд, Б. Поље, 1997, стр. 24.

¹⁰ Гојко Челебић, *Људи са четири прста*, Стварање, број 5/6, 1991, Титоград, 1991, стр. 367.

ка хришћанске цивилизације, до противуречности садржаних у до данас присутној хришћанској традицији¹¹. Тематика нововјековног страдања, проклетог и несрећног човјека, присутна је у свим дјелима Миодрага Булатовића. То страдање увијек се показује као неминовност, као усуд с којим се појединац не може носити. Булатовићеви типични јунаци појављују се налик Јову и свим осталим библијским мученицима и грешницима који бивају искушавани патњом и болом. За разлику од библијских призора за њих нема наде. „То је Јов изгубљености и немоћи“¹².

Тако се, као трећа група питања, што нас са становишта овог рада највише и занима, испоставља однос према идеолошком, политичком, религијском, митском, симболичном, однос према традиционалном моралу и вриједностима које он изискује (однос према лијепом, истинитом и добром). Булатовићеве везе са библијским наслеђем огледају се, ипак, највише у поновном провјеравању начела на којима почива савремена хришћанска цивилизација. Резултат те компарације је демистификација зла и патње. Такво виђење феномена зла по својој природи опозитно је хришћанском схватању о трпљењу зарад спасења.

Ако је у претходној фази, у романима с ратном тематиком, паралелизам био доследно истакнут, онда је у овом *емигрантском иријитику*¹³ тај паралелизам достигао крајње границе. Свијет се разбија на различите нивое, на различите опажаје једне те исте стварности, на опречне и сукобљене визије и, коначно, на хиљаде могућих слијепих путева. Излаз из тог лавиринта као да не постоји. Булатовић је сазнао међу првима оно што се многим тек данас открива као истина: једногласје балканске касабе само је један од безброј (источно)европских урлика очаја. Хоризонтална друштвена структура тако карактеристична за ове просторе ишчезла је у неповрат пред пирамидалном, у чијим мрачним темељима Булатовић види уграђене све оне који су утопистички вјеровали у врлину и правду сјутрашњице. Гротескна форма омогућила је овом нашем писцу да супротно у то вријеме важећем ставу, а рекли бисмо да тај став и данас важи као изузетно доминантан, сагледа савремено друштво као мноштво детаља који насумице добијају значења зависно од перспективе из које се посматрају.

¹¹ Александар Илић, *Саздајти ноћ*, Поговор сабраним дјелима М. Булатовића, Просвета, Београд, 1983, стр. 267.

¹² Лидија Томић, *Гројескни свијет Миодрага Булатовића*, Јасен, Никшић, 2005, стр. 26.

¹³ Јован Делић, *Булатовићева ђавољијада*, Политика, 28. мај 1983.

Од стране књижевне критике већ је скренута пажња зашто се ова дјела морају посматрати као засебна цјелина. Она представљају *нови, њредмејни и сѝилски облик*¹⁴, у њима ће писац изградити *сѝецифичну умејничку сѝруктуру – ѝолийиичку ѝројеску*¹⁵, али су уједно и *зайварање круѝа*¹⁶. За Булатовића зло престаје да буде садржано у човјеку без обзира на то колико огрезао у њему. Оно једноставно обитава и уништава људе тако што је уграђено у темеље друштвене надградње којој ниједан појединац не може да се супротстави својом индивидуалношћу. Право и правда као традиционални једнакозначни појмови престају да буду на истој страни у савременом друштву, а сатански сценарио укључује и оне најсветије идеје људског наслеђа као што су милост, доброта, уздржавање, вјера и нада.

Тај свијет у промјени, у сталном настајању и превирању, има своја уврнута правила и своје неписане законе. Он егзистира независно од официјелних друштвених норми, растаче добре обичаје и не мари много за заједницу са којом дијели заједнички простор. То је многоструки амалгам расног, националног, идеолошког, политичког, криминалног и надасве одбаченог. „Булатовић дочарава паралелне свјетове: тајне и јавне, дневне и ноћне, данашње и давнашње, митске и појавне”¹⁷, истина, на један веома вјеродостојан начин. Фантастика подземља и надземља ових Булатовићевих књига, иако на први поглед сасвим иреална и непримјерена, испоставља се при озбиљнијој анализи као „чисто регистровање чињеница, или стручно предсказање”¹⁸.

Простор који Булатовић захвата у емигрантском триптиху је оно што називамо европском цивилизацијом. Тај простор није омеђен државним границама нити временом садашњим. Он израста из историјског контекста који је обиљежио развој, успоне и падове ове цивилизације. Тај простор се наративним поступком разграђује на хиљаде паралелних, сличних свјетова. Глобална перспектива из које се може сагледати мора и једино може бити збир свих могућих погледа. *Људи са чеѝири ѝрсѝа, Пеѝи ѝрсѝи* и *Гуло Гуло* су дјелићи исте приче, о времену затишја након ве-

¹⁴ Петар Пијановић, *Поеѝика ѝројеске – ѝрийоведачка умејносѝ Миодраѝа Булатовића*, Народна књига/Алфа, Београд, 2001, стр. 30.

¹⁵ Љубиша Јеремић, *Миодраѝ Булатовић у срѝској књижевносѝи*, Ступови, Младост, ЈП ЦИД, Андријевица, Београд, Б. Поље, 1997, стр. 24.

¹⁶ Александар Илић, *Саздаѝи ноћ*, Поговор сабраним дјелима М. Булатовића, Просвета, Београд, 1983, стр. 268.

¹⁷ Јован Делић, *Булатовићева ѝавољѝјада*, Политика, 28. мај 1983.

¹⁸ Љубиша Јеремић, *Миодраѝ Булатовић у срѝској књижевносѝи*, Ступови, Младост, ЈП ЦИД, Андријевица, Београд, Б. Поље, 1997, стр. 25.

ликог свјетског рата. Искуства из тог глобалног сукоба, али и резултати прљавих револуција и контрареволуција, као и искушења индустријског друштва захваћени су из изражено егзистенцијалног угла. Слично као кад је у питању простор, одговоре на изазове модерног времена Булатовић тражи у прошлости, понекад све до библијских времена. Илузија новог доба и невиђених ствари распада се кроз компарацију са временом иза нас.

Јунаци, које писац проналази на маргинама и у подземљу, узалуд покушавају да нађу рјешење за своје муке. То је свијет остатака поражених војски из Другог свјетског рата, свијет бивших логораша, дисидената, пропалих породица, економских емиграната, џепароша, криминалаца свих профила, трговаца дрогом, оружјем и робљем и на крају самих робова. Шароликост ликова редукована је искључиво сличним несрећним судбинама и злом и јадом који их прати. Заједничко, оно што спаја и уједињује све одбачено је очај, патња и настојање да се преживи и оствари неки бољи свијет. Све зле и наопаке ствари чине се ради великих идеја. Стога се Булатовић, из такве перспективе, руга свим религијама и свим идеологијама.

Избор умјетничког поступка, којим се та емигрантска перспектива могла представити реалистично, показао се веома сужен. *Људи са четири прста*, *Пет прста* и *Гуло Гуло* представљају не само излаз из тематског круга дотадашњих Булатовићевих књига већ и иновирање умјетничког поступка. Булатовићева гротеска је, у ова последња три дјела, еволуирала и на неки начин прешла пут од фолклорног ка интернационалном реализујући се као „политичка гротеска” и „гротеска терор (изм)а”. Зрелост и пуноћа гротескне форме у овом триптиху се може процјењивати и вредновати само у склопу књижевне, књижевно-теоријске и сликарске традиције европске умјетности баштињене у периоду од средњег вијека до 70-их година прошлог вијека. Булатовићева гротеска из последње фазе је умјетнички „чиста” форма, која у своју структуру уноси елементе који по дефиницији чине срж гротескног у умјетности. Она је доследно спроведена од нивоа ријечи до нивоа композиције и представља крајњи умјетнички домет.

Овако структурирана гротескна форма, на неки начин, чини успио умјетнички покушај да се помире и два наизглед супротстављена става о природи и функцији гротескног. Разузданост свијета у промјени, карневалску бременитост коју он нуди и сатанско церење, од којег се диже коса на глави (а свијет у којем живимо чини апсурдно стран и немогућ), Миодраг Булатовић као да је успио да обједини у ова три посљедња дјела. Но, путопис „Пет прст”, те романи „Људи са четири прста” и „Гуло

Гуло” својом тематиком управо су искораци у поетском приказивању зла као историјске категорије. У покушају да раздвоји и разјасни узроке и последице који подстичу неправду међу људима Булатовић се враћа самим изворима данашње цивилизације, која је по њему садржана у хебрејским, а затим и раним хришћанским виђењима онога што чини главну и одређујућу разлику између добра и зла. Конструктивна грешка садржана на почетку се протоком историјског времена само увећава и гледано кроз Булатовићеву умјетничку призму доприноси да сва времена добијају статус библијских јер се изазови пред којим се одређена генерација налази по први пут дешавају на такав начин и у таквом обиму пред лицем историје. Зло не само да је непобједиво већ је доминатно у својој трансформацији. Та доминантност зла у ствари је робовање историјским заблудама којима се човјек препушта и од којих је немоћан да побјегне. Романом „Људи са четири прста” Булатовић наводи читаоца на сагледавање историјске перспективе човјечанства као питања о „организацији света уопште”¹⁹.

Паралелне свјетове тероризма, подземља и криминала који су последњих година болно и тако огољено изронили у наше животе Булатовић поетски уобличава као историјски резултат утопија претходних времена и сјенку која је оживјела напустивши свог господара. Кроз травестију великих ријечи, мисли и намјера на материјално-тјелесни план Миодраг Булатовић „старе хуманистичке идеале види остварене, али гротескно, наопако, на 'пути крви и смрти’.”²⁰ Има још једна ствар коју ваља истаћи ради схватања овог, за наше прилике нетрадиционалног, умјетничког манира Миодрага Булатовића: у поступку превођења великих идеја на материјално-тјелесни план травестија, односно снижавање настаје као превођење „високог, духовног, идеалног, апстрактног на материјално-телесни план, на план земље и тела”²¹, али под два услова. Један је да јединство духовног и материјалног буде нераскидиво и други да све манифестације „материјално-телесног живота и све ствари које се на то односе, понављамо још једном, овде нису везане за издвојену биолошку јединку, нити за појединачног и егоистичног, економског човека – него рекло би се, за народно, колективно”.²² Поједностављено: највећи вјерници историјских заблуда чине најгоре злочине ради наводне правде, права, мира, слободе а у име библијских тапија колектива иза којег се скривају. У роману „Људи са четири прста” појединац заиста никад није ексклузивни носилац одре-

¹⁹ М. Бахтин, стр. 464.

²⁰ Љубиша Јеремић, н. д. стр. 25.

²¹ М. Бахтин, стр. 28.

²² М. Бахтин стр. 27.

ђених идеја нити је његово дјеловање екцес. Лик је увијек подређен маси, друштвеном миљеу у којем се налази и чија правила игре мора да поштује. Булатовић не гради појединачне јунаке, који су издвојени од средине у којој се налазе. То умножавање носилаца одређених значења брише индивидуалност и ексклузивност, иако не умањује значење поруке коју носе. Материјално-тјелесно и космичко и даље остају у везама које су више него чврсте. Булатовић преводи на колективни план и тамо гдје се свако умножавање чини немогућим, па су можда са становишта брисања индивидуалности најинтересантнији они дјелови романа гдје писац присиљава језик да изрази оно што његова логика не познаје, наводимо као примјер: „Ми, Данило и Кузма, ми смо поштен човек”.²³

„Људи са четири прста” настали су као живо свједочанство на политичке теме, актуелне у Европи од половине четрдесетих до краја осамдесетих година XX вијека. Но, овај Булатовићев роман више подсјећа на Сведенбергово виђење пакла него на поглед преко рамена на свијетла веллеграда. Структурирањем „политичке гротеске” кроз специфичан избор теме писац раскида с још једним традиционалним ставом да је одређено зло увијек везано за одређени случај, то јест одређени простор и јунаке. Истовремено, укидањем естетског идеала Булатовић је себи одријешо руке и омогућио да демони савремене цивилизације избију на површину.

Гротескно снижавање историјска искушења преводи са нивоа препознавања и естетског вредновања на један лични однос појединца према злу. Тај однос је првенствено етичке природе. Зло се или прихвата или не прихвата – чешће прихвата макар под присилом. Ипак, лични став према правди никад није споран. Анимално у човјеку не уништава његову способност да процјењује своје и туђе поступке са становишта људске и божанске правде. „Запањујући спој грубости, цинизма и анђеоске самилости”²⁴ уочљив је на многим мјестима у овом роману. Тим препознатљивим умјетничким ставом Миодраг Булатовић остаје репрезент средине из које је потекао, односно вјеран традиционалном односу према злу, као увијек препознатљивом па и од стране оних који су дубоко огрезли у злочину.

Има још једна карактеристична црта Булатовићевог односа према човјеку, тачније људском тијелу. Наиме, за Булатовићеве гротескне јунаке не важи картезијанска подјела на дух и тијело нити примат духа над тијелом... Деградацијом тијела деградира се и дух и обратно: деградација духа води нарушавању тијела. Његови јунаци обиљежени су деформитетима за читав живот, присиљени да постану својеврсне грабљивице. Живе

²³ „Људи са четири прста”, стр. 168.

²⁴ Јеремић, н. д. стр. 26.

на рачун других. Они, дакле, не губе само од свог физичког обличја већ као да се мијења и њихова духовна вертикала (Преломна тачка у тој промјени је, рецимо, у роману „Људи са четири прста” замјена људске крви свињском).

Булатовићева проза не исцрпљује се само у сагледавању данашњег човјека као „историјске звијери”. У начину фабулирања романа „Људи са четири прста”, па и романа „Гуло Гуло” многи критичари су видјели нагињање ка форми савременог детективског романа упорно превиђајући чињеницу да Булатовића интересује свијет у цјелости те да за њега често у зајамном преплитању није могуће препознати и разлучити узрок од последице. Та зачуђеност пред свакодневицом и угроженост човјека чак и од најбаналнијих предмета нарочито је дошла до изражаја у фактографском набрању свега онога што је историја пописала као списак ствари којима се може човјеку на што болнији начин одузети живот. Гротескни канон омогућио је Булатовићу да ритуално значење добију и они обични предмети који су у свакодневној употреби, али који су захваћени свеопштом демонизацијом. Сама промјена њихове сврхе тражи и промјену у личном доживљају и формирање једног критичког односа и према оном дијелу људске имагинације који се на први поглед чини неутралним и безазленим. Ресимболизација стварности тако карактеристична за гротеску укључује у себе не само стварање нових архетипова већ и кореспонденцију с традиционалном гротескном симболиком. Булатовићева историјска звијер разјапиће чељусти свиње, митске куне, орлова, сова, слијепих мишева, амфибичних инсеката... Многи ће крајњи лик те историјске звијери видјети и у пишневој визији хумановегетабилних хибрида, што је вјероватно последица једне инерције и непознавање гротескног праизворишта. Наиме, вјековима је гротеска садржавала у себи два супротстављена принципа, један заснован на идеји о неумитности пропадања, и други који се наметао као идеал обиља и родности. Тај други принцип садржан у миту о „скитском јагњету” толико укоријењен у западној цивилизацији окупирао је током старог и средњег вијека многе авантуристе, ботаничаре, зоологе и књижевнике да је просто чудно како књижевна критика није повезала Булатовићеве хибриде с митом о скитском јагњету. Наиме, стари скитски (словенски?!) мит говори о земљи гдје влада правда, изобиље и гдје из биљних коријена израстају јагањци, на стабљикама с којих силазе да дотакну тло и благослове га опрани од било каквог гријеха, као симбол правде, добра, чистоте и вјечног идеала. Тако схваћена ова пишнева визија назире се као слабашно, али ипак довољно јако свјетло на крају тунела који се зове историја. Остварење тог идеала с данашње тачке гледишта чини се далеко и скоро немогуће, а зло исувише

јакo и раширено, исцерено у лице како појединачном човјеку тако и свим генерацијама које чине или су чиниле човјечанство.

У роману „Гуло Гуло” паралелно су постављена времена прошла и садашње, питања су иста, а одговора нема. „Разлика је само у томе што је једна лична исповест о злу и људском страдању из прве Булатовићеве књиге разлиставана целином његовог опуса, да би на крају лични глас био преображен приповедачевим свезнањем, општом причом која излаз за човека тражи и не налази у дубинама историје нити у безнадном сећању на будућност”.²⁵

Прича о савременим борцима за „правду” – терористима, који у свом науму да промијене свијет пристају да убијају ради виших циљева, тачније прича о савременом насиљу чини овај роман данас можда и актуелнијим него када је објављен. Идеологија револуционара је таква да они настоје не само да напишу своју Нову Библију већ и да човјечанству пружи прилику да упозна њихове аргументе. У вјечитом рату „бораца за промјене” и оних других, који би да „сачувају свијет” од нестајања, садашњица је само један трен. Инструментализација човјека у времену доминације идеологије над колективима посебно бива очигледна кад се открију све скривене везе, комичне, тајне и полујавне истине. Тад ни терористи више нијесу целати већ марионете у борби за превласт.

Свијет који писац описује и у који смјешта радњу свог последњег романа показује се као стран и несигуран. Он није ни црн ни бијел, али ни сив већ најчешће крвав (и смијешан!). Излаза из њега нема и сваки покушај да се пронађе осуђен је на неуспјех. Велике идеје, историјска настојања генерација које су претходиле да тај свијет учине бољим показују се, у свјетлу данашњице, као неуспјешна и узалудна батргања. Вријеме садашње представљено је као тренутак падања маски, што наравно никог не оставља равнодушним. То је уједно и прави моменат да и најупорнији одустану, као на примјер митски кепец Хет. Ипак, вријеме садашње није ништа мање занимљиво од прошлих дана. Штавише, оно је синтеза времена које је остало за човјечанством на путу потраге за правдом, слободом, истином и љепотом. Тај тренутак у времену, какав је дат у роману „Гуло Гуло”, није лишен ни митске ни религиозне ни било које друге ангажованости.

Трагајући за почецима историјског насиља (или је можда исправније између историје и насиља ставити знак једнакости), Булатовић у овом роману сеже у 40 вјекова познате прошлости. А тај временски распон, од

²⁵ Петар Пијановић, *Поетика трoйскe-џриповедачкa умeтнoсћ Миoдрaгa Булaтoвићa*, Народна књига, Алфа, 2001, стр. 371.

претпостављене садашњости и наслућених почетака, пун је несталих и живих народа, мртвих и полумртвих религија, филозофија и умјетности. Себични и нимало алтруистички мотиви стоје иза историјских дешавања и томе као да се не види краја. „Писац, другим речима, историју човечанства види и као историју насиља, незајажљиве прождрљивости, убиства и злочина”.²⁶

На чудноват и скоро волшебан начин израњају неки простори који више нијесу само српски и балкански уклетни кругови. Булатовић сугерише да је свијет једнак у цјелини као и у појединим детаљима. Насиље није балканско проклетство већ проклетство цијелог човјечанства. Тај хо로그램ски ефекат Булатовићу помаже да повеже и оно наизглед неспојиво са терором и митском куном. Иако оправдање за насиље готово нико и не тражи (оно чак нема ни смисла), у позадини сваког терора стоји „јака аргументација”.

Булатовићева полемика са хришћанском традицијом и догмом иначе је најизраженија и најупечатљивија управо у роману „Гулло Гулло”. Пародична епизода о смрти митског кепеца, Исусовог савременика, ефектно је спојила библијско и садашње у роману. „Тај паралелизам, чак и миленијумски раздвојених свјетова, дјелимично подсјећа на Булгакова и ’Мајстора и Маргариту’.”²⁷ Но, разлика постоји, јер ако је библијско вријеме било вријеме откровења онда је данашње вријеме апокалипсе. Ипак, крај свијета није онакав какав је замишљан вјековима. Ђаво се помаља с оне стране која се „довољно не истиче”²⁸, а то је политичка страна. Први од стубова на којима почива свијет срушен је у Јерусалиму, цинично ће примјетити митски патуљак, остале више нико није ни бројао. Христове муке осветили су чопори Гуло Гуло куна, првих и правих зоополитичких бића. Политичка зоологија креирана је по мишљењу Булатовића још тада, а безизлаз у који је доспјела половином двадесетог вијека најочитији је међу европским хришћанима.

Није стога никакво чудо што аутор романа „Гуло Гуло” претпоставља религијском поетско и емотивно као супериорнија и „чистија” људска стања. Између „пјесништва и бесмртности”²⁹ стоји знак једнакости, а човјек се може уздизати само дубоко свјестан туђег бола. „Биће да се застидео што живи у добу без правде и људског суда, на земљи с које људи,

²⁶ Александар Илић, *Како саздајти ноћ*, поговор у *Људи са четири ирсиа*, Просвета, Београд, 1983, стр. 266.

²⁷ Јован Делић, *Булатовићева ђавољијада*, Политика, 28. мај 1983.

²⁸ „Gullo Gullo”, Просвета, Београд, 1983, стр. 56.

²⁹ „Gullo Gullo”, Просвета, Београд, 1983, стр. 55.

кише и ветрови, још нису спрали прљавштину, болест, зло. Биће да се се-тио, Раџа Пант, оца и мајке који су му, док су утроје просили бомбајским улицама, говорили да се човек уздиже само док мисли на несрећне, на гладне и жедне, на ближње који се, на овај или онај начин, живи распадају, биће да је Раџа Пант стога заплакао...”³⁰

Пародирањем религијског и његовим свођењем на политичко, а овог опет на зоополитичко, Булатовић се руга традиционалним великим идејама. Превођењем на план земље и тијела овај процес деградације сакралног се заокружује на слику свијета без милости. Гротескно набрајање оног чега се Европа и хришћанство одричу, својих болесних, наказних и немоћних најбоља је потврда Булатовићеве увјерености у немогућност ослобађања од зла.³¹

Стога остаје само да закључимо да не случајно стоје констатације одређених књижевних критичара који прозу Миодрага Булатовића виде као штиво над којим се треба дубоко замислити. Јер, питања која отвара тешко да се могу избјећи или од њих окренути глава. Још теже је на та питања дати одговор. Филозофска раван ове прозе, чија је запитаност над судбином човјека и човјечанства заједничка Достојевском и Булатовићу³², остаје изазов не само за књижевне критичаре већ и за све оне којима је савремено друштво поље научног интересовања.

³⁰ „Gullo Gullo”, Просвета, Београд, 1983, стр. 74.

³¹ „Gullo Gullo”, Просвета, Београд, 1983, стр. 71–74. „Мој један брод свраћа севернонемачку луку, чије име нећу сад да кажем, и узима оно што готово цела Европа, како западна тако и источна, оставља: своје болесне, своје драге и неизлечиве, своје грбаве, своје парализоване, своје од рођења слепе, своје двоглаве и троруке, своје безноге, своје дебилне, своје идиоте укратко! (...) Болесно хришћанско месо купују мутни трговци, још мрачнији трговци с југа арабијског полуострва (...) који се (...) општећи с европском болешћу, с њеном падавицом шизофренијом сифилисом, свете целом белом човечанству!”

³² Зоран Глушчевић, *Црвени њеџао лећи према небу*, Поговор, Нолит, Београд, 1982, стр. 219.

Mihailo ZEČEVIĆ

BULATOVIC'S POETIC OF EVIL AND HUMAN MISFORTUNE

Summary

This work deals with the problem of evil in last Miodrag Bulatović's books. His narrative fiction, in particular in the latest works, represents his moving away from traditional literature and doing away with traditional ethical system of East and West Christianity and their reconsideration in the light of the history as a whole and within the context of modern society.

By stressing grotesque canon, Bulatović's poetic expression is not only esthetically different compared to traditional literature but establishes a new system of values. With his theme, and by insisting on historical entirety, on global view of the world and looking at evil in a new way, Bulatović imposes himself as a new anti-ideological writer. His narration is an empirical symbol and poetical view of human misfortune, evil and punishment. Poetry of ugliness turns into direct accusation of social relations which enable injustice, evil and suffering determine human destiny. Although criticism stressed insufficient psychological development of Bulatović's heroes as a writer's fault and superficialness, this view of historical entirety of human civilization and poetical view of modern society places this writer, according to some critics, next to Dostojevski, among Slavic philosophers-writers whose vision is inexhaustible, deep and in search of rights and justice for people and humanity.

Key words: *Literature, Montenegro, Miodrag Bulatović, grotesque canon, „People with four fingers”, Gullo Gullo”, evil, ethical systems, Aristotle, Orthodoxy, Lutheranism, historical beast, Scythian lamb, political grotesque, terrorism grotesque, theory of absurd*

